

Лекція 2

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ СТАРІННЯ

- Соціально-психологічні теорії старіння як вираження суспільного розуміння спільно-біологічних вікових процесів у другу половину ХХ ст.
- Філософська основа соціологічних інтерпретацій старіння і старості.
- Погляди вітчизняних психологів і соціологів на старіння і старість.
- Ідеологічні аспекти конфлікту поколінь в Україні в останнє десятиліття ХХ ст.

Наш час характеризується унікальною особливістю: всупереч всім закликам ООН, різних міжнародних і національних благодійних організацій і фондів, конфесій, приватних ініціатив, громадських організацій розглядати літніх і старих людей як членів суспільства, які внесли і вносять великий внесок у його розвиток, повсюдно простежується досить стійка тенденція ворожості до людей похилого віку. Все більше у цілому світі накопичується зла і ненависті, неначе збувається пророцтво біблійного пророка Ездри: «...скільки буде слабшати вік від старості, стільки буде множитися зло живих. Ще далі піде істина і наблизиться брехня» (3-я кн. Ездри, 14:16-17).

Як правило, стійка тенденція ворожості до літніх і старих людей з боку більш молодих поколінь розцінюється як їх страх перед старістю взагалі, а не агресивність до конкретних представників старшого віку. Мова в подібних випадках йде про часто описуваному в психологічній літературі страху молодих перед майбутньою власною старістю і їх прагненні забути про неї, ігноруючи оточуючих безпорадних старих людей. По всій імовірності, в основі цієї боязні старіння і старості у кожної людини лежить атавістичний страх, що залишився від далеких предків і закріплений на генетичному рівні. Тоді в суспільній свідомості позбавлення від пристарілих і тому непотрібних родичів сприймалося як виправдана дія і не викликала внутрішнього протесту, з одного боку, а з іншого, — було виразом природного захисного інстинкту збереження власного життя, — молоді отримували частку прожитку тих, хто вже не міг брати участь у його видобутку. До певної міри в такому контексті можуть сприйматися і сучасні точки зору, парадигми, теорії та концепції соціального старіння, що з'явилися в останні 40 років. Цікаво те, що в основу кожної з них покладено біологічна, соматична, психічна або соціальна ущербність осіб похилого та старечого віку. У свою чергу, не можна не відзначити той факт, що всі ці теорії з'явилися в економічно благополучних країнах Західної Європи і США, які досі сприймаються як «суспільства соціального благоденства».

Найбільш поширеним підходом до вивчення проблем старіння і старості є філософсько-соціологічний напрямок СТРУКТУРАЛІЗМ, який розглядає соціальну поведінку людини, її відношення і цінності повністю

зумовленими організацією і структурою суспільства, в якому він живе. На думку прихильників даного соціологічного напрямку, будь-яке суспільство являє собою стійке інтегроване цілісне утворення, засноване або на консенсусі (згоді), або на конфлікті. Використовуючи аналогії з біологією старіння, висловлюється думка, що будь-яка соціальна система має функціональний характер, причому одні функції цієї системи виявляються більш важливими, інші, навпаки, менш важливими. В організмі людини різні органи і системи відіграють різну роль у процесі виживання, так і в суспільстві різні його громадяни та різні установи виконують різноманітні функції і відіграють різні ролі, забезпечуючи функціонування суспільства в цілому (структурний функціоналізм). Виходячи з уявлення про те, що людський організм — відкрита і адаптивна система, але тим не менш не безсмертна, структурний функціоналізм описує і суспільство в самій простій формі як адаптивну і відкриту систему з різноманітністю складових її функцій в цілях збереження цілісності і по можливості відносної незмінності всієї системи.

На початку 60-х роках ХХ ст. в рамках структурного функціоналізму, а саме його підходу з позиції згоди (консенсусу), була запропонована соціологічна теорія старіння ВІДЧУЖЕННЯ (ЗВІЛЬНЕННЯ). Відповідно до цієї теорії, у міру старіння літні люди поступово відчужуються від низки суспільно значущих функцій і ролей, для того щоб це суспільство могло продовжувати нормально функціонувати. На думку прихильників теорії відчуження, витіснення літніх із соціального організму являє собою «неминучий процес, в результаті якого порушуються істотні відносини між старіючою людиною й іншими членами суспільства, причому це відчуження відбувається на якісному рівні». Тому вважається, що сам індивід і суспільство, в якому він живе, повинні заздалегідь готуватися до остаточного «розриву», який може відбутися в результаті серйозного захворювання або смерті. Згідно з цією теорією процес «відчуження» — це спосіб підготовки суспільства до нового структурного функціонування її членів і спрямований на те, щоб за настання неминучого старіння окремого члена не переривалося б організоване функціонування всього суспільства. У той же час прихильники даної теорії висловлюють переконаність, що самі старі люди із задоволенням приймають своє «звільнення» від постійних професійно-трудова обов'язків, від звичного тиску з боку суспільства». Абсолютно природним визнається той факт, що в результаті відходу на пенсію старі люди втрачають свої колишні соціальні ролі, відбувається природне обмеження колишніх соціальних контактів, зменшується і властива їм у минулому прихильність до певних звичних матеріальних цінностей і як наслідок — «ухід старої людини в себе». В цілому суспільство отримує більшу вигоду, так як не переривається природний процес: молоді і енергійні люди займають вакантні ролі та функції, не замислюючись над переживаннями і бажаннями минулих літніх попередників.

Дана теорія була піддана критиці перш за все із-за того, що вона занадто демонстративно оголила соціальну політику байдужості до проблем

літніх людей, з одного боку, а з іншого — зацікавленість суспільства у роз'єднанні поколінь, що приводить зрештою до непотрібності самого існування покоління старшого віку. Це в першу чергу уявлялося небезпечним і трагічним сприйняттям всього життєвого шляху для молодого покоління, які постійно мали перед очима приклад похмурої перспективи власного майбутнього. Але теорія відчуження як форми соціального старіння суперечила і всім цивілізованим традиціям солідарності поколінь і сприяла впровадженню в суспільну свідомість принципів крайнього індивідуалізму та конкуренції між різними віковими групами.

Абсолютно протилежною за своєю суттю представляється теорія ДІЯЛЬНОСТІ (АКТИВНОСТІ) літніх людей, прихильники якої вважають, що останні повинні зберігати свою активну роль, властиву їм у молодому і середньому віці, в цілях нормального функціонування і сталого розвитку суспільства. Апологети цієї теорії висунули поняття «успішна старість», тобто необхідність збереження стилю життя і ціннісних установок, початково-властивих особистості. Щастя, на їх думку, в літньому віці можна досягти тільки за умови, якщо людина не буде піддаватися віковим стереотипам, згідно з якими повинні в старості втрачатися інтимні стосунки, соціальна і сексуальна активність, або рольові функції, властиві середньому віку. Для того щоб отримувати задоволення життям у старості, необхідно постійно замінювати колишні соціальні відносини новими, які б дозволяли на якісно новому рівні зберігати активну життєву позицію і грати певну роль в суспільстві.

З початку появи цієї теорії критика була зосереджена на її «радикальному ідеалізмі». Цілком очевидно, що нереалістично і навіть жорстоко очікувати від всіх літніх і старих людей постійного підтримання або збереження точно такого ж рівня діяльності, який їм був властивий в молодому і середньому віці, повністю ігноруючи природні і неминучі фізіологічні і нервово-психічні обмеження, що супроводжують навіть найсприятливіші види старіння. Загальновідомо, що переважна більшість населення всіх країн має передчасне, патологічне старіння, особливо особи, що займаються важкою малокваліфікованою працею. Але ця теорія виявилася нереалістичною і тому, що в будь-якому суспільстві економічна, політична та соціальна її структура встановлює певні межі для активної професійної діяльності в старості. Навіть у Канаді в 1985 р. в закон про скасування обов'язкового виходу на пенсію по досягненні пенсійного віку було внесено новий юридичний елемент, який, забороняючи вікову дискримінацію, тим не менш визначив поняття «розумного строку». Мова в даному випадку йде про тих літніх людей, які в силу характерологічних або об'єктивно встановлених психічних особливостей (розладів) не можуть критично оцінити свої професійні якості і можливість продовжувати професійну діяльність.

Тут доречно привернути увагу до того, що і у вітчизняній геронтологічній літературі з'явилися публікації, в яких акцент робиться на те, що соціальна оцінка старих людей не може базуватися тільки на негативних

біологічних змін, що підкреслюють атрофію структур, функцій і реакцій. Висловлюється думка, що для більшості літніх людей справедливим є чинне законодавство, яке забороняє займати керівну посаду після досягнення 65 років, однак звільнення людини, високого професіонала, повністю зберігшого свої трудові та інтелектуальні якості, що має величезний досвід роботи, справляється зі своїми обов'язками, може стати для держави і суспільства суттєвою, а часом і незамінною втратою. Щоб уникнути подібного роду втрат пропонується визначати справжній вік літньої людини («календарний, біологічний, ментальний, поведінковий, сексуальний і вольовий») за допомогою інтегральної оцінки відповідною комісією, після чого «міліція видасть йому паспорт із зазначенням редукованого віку», який дозволить претендувати на збереження колишньої посади і визнати його рівні права з більш молодими працівниками.

Певною мірою дуже співзвучна з теорією активності в останні роки набуває все більшу популярність *концепція «модернізації старіння»*. На думку деяких соціологів, в даний час відбувається ломка авторитарної моделі життєвого шляху, розмивання традиційних уявлень про життєвий цикл. На зміну поняття «середній вік» приходять поняття «нового середнього віку», або концепція «середини життя» (від 35 до 60 років і старше). Згідно прихильникам модернізації старіння, в наш час все частіше показником фізичного та соціального благополуччя особистості виступає біологічний вік. Разом з тим відбувається і глобальна зміна всієї культури життєвого шляху, значущими цінностями якої є насамперед гедонізм (любов до задоволень) життєвого стилю, юнацько-ігровий підхід до проблеми дозвілля, туризму, що дозволяє насолоджуватися вигадкою, незважаючи на розуміння його ілюзорності. Дана концепція дозволяє говорити про життя дорослого індивіда як про процес, який не передбачає з необхідністю психосоціального становлення і стадій зростання, а сходи і бар'єри, визначені зрілість особистості, можуть бути знищені. Сам процес «модернізації старіння» націлений на максимальне віддалення глибокої старості шляхом «розмивання» життєвого простору зрілої особистості та її гнучкої адаптації до послаблюючих «хронологічним оковам».

Модернізація старіння включає в себе:

— руйнування стійкої соціокультурної асоціацію між виходом на пенсію і старістю, тобто культивування нових цінностей;

— розробку динамічної моделі «середини життя», що орієнтує дослідника на індивідуалізований, біографічний підхід, який враховує особистісну унікальність суб'єктів середнього віку.

Зовсім з інших позицій соціальне старіння розглядається прихильниками теорії конфлікту в рамках структуралізму. Виходячи з взаємодії між економічною і політичною структурою суспільства і розподілом ресурсів і соціальних послуг, ними була запропонована концепція **СТРУКТУРНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ**, що означає залежний стан, пов'язаний з обмеженим доступом до соціальних ресурсів, особливо в сфері отримання доходів. Це стосується в першу чергу літніх і старих людей, які живуть в

бідності, доходи яких часто бувають нижче офіційної риси бідності. На думку цих теоретиків, бідність людей похилого віку є природним явищем і пояснюється тим, що літні люди не приймають участі у виробничій діяльності. Суспільство в змозі оплачувати лише справжню працю, не винагороджуючи працю минулу. Літні люди зазнають дискримінації в результаті проведення економічної і соціальної політики, яка орієнтована на підтримку працездатного населення, зайнятого у виробництві. Згідно цієї теорії, бідність і залежність літніх об'єктивно обумовлені їх відторгненням від матеріальних і соціальних ресурсів суспільства.

СИМВОЛІЧНИЙ ІНТЕРАКЦІОНІЗМ пояснює соціальні взаємодії з позицій символіки, і основою його є індивідуалізований підхід до розуміння моделей поведінки кожної конкретної людини у досягненні конкретних цілей у конкретних умовах, а також прагнення зрозуміти, яким чином процеси, що відбуваються в соціумі, впливають на життя конкретних людей. У рамках символічного інтеракціонізму при дослідженні процесів старіння велика увага приділяється теорії **ДЕВІАНТНОСТІ**, яка пояснює необхідність виявлення осіб з відхиленою поведінкою і вироблення стереотипних методів спілкування з ними. Відповідно до даної теорії, у процесі старіння з'являються нові особливості поведінки літніх людей, викликані змінами їх життєвих умов у зв'язку з відходом на пенсію, в результаті чого людина відразу ж потрапляє під визначення «літній» і змушений вести себе відповідно, не претендуючи на престижні види трудової та професійної діяльності. Суспільство бере на себе зобов'язання навчати його «правильної» поведінки.

Теорія девіантності старіння близька до теорії **МАРГІНАЛЬНОСТІ**, яка розглядає групу літніх і старих людей як невелику складову населення, але на відміну від інших маргінальних груп (наркомани, алкоголіки, кримінальні та асоціальні елементи) старі люди стоять на трохи більш високому суспільному ступені, так як мають хоча й невеликі, але постійні доходи у вигляді пенсій. Однак, як і щодо всіх інших маргінальних груп, суспільство змушене застосовувати і до людей похилого віку дискримінаційну політику, щоб їх поведінка відповідала встановленим моделям.

Для символічного інтеракціонізму організація соціального життя виникає у надрах самого суспільства та є результатом взаємодії, яка відбувається між його членами. Представники цієї течії не визнають значення дії зовнішніх, і в першу чергу економічних, чинників на суспільство. На їхню думку, структура товариства складається з гетерогенних соціальних груп, що не залежать один від одного і розвиваються відносно відособлено. Відносини між різними соціальними групами або підгрупами носять змагальний характер, тому не може бути ніякого теоретичного обґрунтування панування однієї групи над іншою. Становище старих людей постійно погіршується, а самі вони врешті-решт перетворюються на вигнанців з низькими доходами і мізерними соціальними можливостями. Працездатне і молоде населення ставиться до людей похилого віку як до непотрібних, зайвих, таких, що втратили упевненість в

собі і втратили почуття соціальної та психологічної незалежності. Воно вважає себе вимушеним розробляти соціальні програми для покращення життя населення старшого віку. Соціальна дезінтеграція суспільства використовується для створення оптимальних умов управління меншинами і, як наслідок, виникає їх дискримінація.

У рамках символічного інтеракціонізму виникла і теорія СУБККУЛЬТУРИ, яка розглядає літніх людей як невелику соціальну групу зі своєю особливою культурою, яка об'єднує їх, і тому між старими встановлюється особлива близькість по інтересам, захопленням, спогадами, що в свою чергу веде до відокремлення й відчуження від інших вікових груп, у тому числі від родичів та близьких. На думку прихильників даної теорії, напередодні близької відставки або відходу на пенсію люди об'єднуються на основі спільності інтересів, стійких моральних норм, традиційної поведінки і звичних духовних цінностей при одночасному ослабленні сімейних контактів. Розвиток мережі соціальних послуг, що надаються старим людям, підсилює тенденцію до формування груп субкультури і знижує її залежність від членів сім'ї. Слід зазначити, що дана теорія на практиці підтверджується дуже рідко, оскільки існують об'єктивні і суб'єктивні чинники, що перешкоджають створенню чітких груп субкультури людей похилого та старечого віку. Це в першу чергу небажання самої людини, який пішов на пенсію, вважати себе старим і нездатним до будь-якого виду активної діяльності, крім професійної. Відомо, що досить часто люди, що вийшли на пенсію, з задоволенням починали реалізовувати свої захоплення молодих років, які раніше залишалися лише бажанням і мрією.

У свою чергу, абсолютно безпідставними є твердження прихильників теорії субкультури літніх про те, що старі нібито представляють собою однорідну соціальну групу хоча б тому, що спочатку вони належать до різних соціальних прошарків. Поза всяким сумнівом, реальні сімейні обставини та відсутність зайнятості для літніх людей можуть сприяти розвитку особливої субкультури літніх, але це аж ніяк не панацея для їх соціальної «включеності». Реалізація на практиці положень цієї теорії веде до переривання спадкоємності поколінь і вихолощенню певних цінностей, таких як співпричетність, співпереживання, турбота про близьку людину, у поколінь, яким старість представляється як щось дуже далеке і тому нереальне явище, хоча і може сприяти розвитку страху перед власним майбутнім.

Теорія ВІКОВОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ (страта — група) розглядає суспільство як сукупність вікових груп, які мають обумовлені віком відмінності у здібностях, рольових функціях, правах та привілеях, тобто всяке суспільство розділене на групи у віковому та соціальному відношеннях, причому підставою для цього поділу є насамперед календарний вік. Прилучення людей до того чи іншого покоління, до тієї чи іншої вікової групи може мати формальний і неформальний характер, що зазвичай пов'язано в першому випадку з чіткими законодавчо встановленими віковими нормативами, а в другому випадку ці вікові межі встановлюються довільно,

на підставі традицій, у відповідності з правилами поведінки, прийнятими у даній популяції. Саме правила поведінки, або соціальні стереотипи, які тяжіють над людьми і змушують їх відповідати тій поведінці, яка встановлена для кожної вікової групи. Ця теорія певною мірою допомагає усвідомити і пояснити характерні особливості різних поколінь, старших і молодших, робить акцент на образі життя, властивого кожній віковій страті. Прихильники даної теорії вважають, що кожне покоління старшого віку унікальна, володіє тільки йому притаманним досвідом, має свої особливості, свою внутрішню диференціацію, яка визначається попереднім соціальним та економічним становищем. Разом з тим ця теорія намагається пояснити закономірність зміни місця і ролі старих людей в суспільстві в зв'язку з індивідуальними переміщеннями з однієї вікової страти в іншу, механізмами розподілу соціально-вікових ролей, взаєминами з іншими віковими групами. Саме втратою старими людьми участі «в системі влади і впливу» пояснюється втрата соціального престижу, який завжди асоціюється з основною сферою професійних занять, а старість, на жаль, неминуче пов'язана із звільненням і припиненням трудової діяльності.

В останнє десятиліття ХХ ст. широке поширення одержало поняття «ЕЙДЖИЗМ» (від англійського слова age — вік), вперше запропоноване американським геронтологом Р. Батлером, який спочатку інтерпретував його як «глибоко затаєну тривогу деяких молодих і людей середнього віку, їх особистісну огиду і відчуття неприязні до старіючих людей, хвороб, інвалідності, страх перед беспорядністю, даремністю і смертю». До початку ХХІ ст. ейджизм вже трактується як процес *систематичної стереотипізації та дискримінації людей через їх старість, так само як расизм чи сексизм з-за кольору шкіри та статевої приналежності, і розглядається як превентивна дискримінація літніх і старих людей*. При цьому розрізняють:

1. **Внутрішній ейджизм** у вигляді образливих, що принижують гідність старих людей прізвиськ («старий, що малий», «стара карга», «стара відьма» тощо). Звичайно при цьому спостерігається і неприязне ставлення до літніх і старих людей, демонстративне нехтування та ігнорування їх, а нерідко фізичне і психічне насильство.

2. **Інституціональний ейджизм** — юридично закріплена дискримінація літніх і старих людей, обмеження в прийомі на роботу після досягнення пенсійного віку.

Потрібно сказати, що ейджизм найчастіше розуміють як явище, що відноситься виключно до старих людей, так як серед населення старшого віку є окремі групи, меншини, які в суспільній свідомості асоціюються з різними негативними характеристиками типу «тягар для держави», «демографічне навантаження», «нахлібники». Агресія і негативне ставлення до старих людей зв'язуються прихильниками ейджизма з тим, що старі люди все менш шановані в суспільстві, ніж інші, тому з ними обходяться як з людьми, які не заслуговують рівних прав. Однак досить часто ейджизм розглядають як негативне явище, що поширюється не тільки на старих людей, але й на всіх, кого дискримінують за віковою ознакою. По суті, кожна

людина на новому етапі свого життя стикається з обмеженнями, пов'язаними з віком, і таким чином можна стверджувати, що ейджизм визначає життя кожної людини в будь-якому, а не тільки в літньому віці.

Однак дати чіткі визначення, які б свідчили про дискримінацію будь-якої вікової групи, практично неможливо із-за того, що особисте ставлення до різних вікових груп постійно змінюється в міру нашого дорослішання і старіння. Потрібно відзначити, що з віком дійсно зростає кількість негативних оцінок старечого періоду життя і до 25 років формується стійке неприйняття старості і всілякі прояви ейджизма по відношенню до людей похилого віку. Існує думка, що певну роль у цьому відіграють батьки і критичне ставлення до них з боку дітей. В якійсь мірі співзвучна даній точці зору і вже згадувана концепція МОДЕРНІЗАЦІЇ, яка пояснює сучасне становище старих людей у суспільстві і негативне ставлення до них через підвищений освітній рівень населення Західної Європи і США у ХХ ст., «зростання масової освіти і грамотності знищило ореол старості в сенсі мудрості і знання». Прихильники цієї концепції стверджують, що починаючи з ХVІІІ ст., в американському та англійському суспільстві відбувалися повільні, але не уклінні демократичні зміни, в тому числі і у взаєминах між батьками та дітьми, дідами і онуками. Все це сприяло зниженню авторитету старших і збільшення негативного ставлення з боку молодих до людей похилого віку.

Англійські психологи вважають, що «в будь-який період швидких соціальних змін, коли традиційні способи діяльності зазнають трансформації, внесок старих у функціонування суспільства може бути знецінений. Їх знання, вміння, набуті в попередні роки, можуть втратити свою цінність, так що старі можуть відчувати свою невідповідність сучасним тенденціям суспільного розвитку... розпливчає поняття «мудрість», що включає в себе знання і життєвий досвід, виходить за рамки звичайної практичної допомоги в житті інших людей. Треба відверто визнати, що молодь здебільшого не сприймає людей похилого віку як людей, які можуть поділитися своєю мудрістю. Не можна віднести це явище тільки за рахунок дискримінації за віком, у більшості воно обумовлене тим, що відображає реальну проблему визначення тих сфер, в які стара людина могла би внести істотний внесок».

Згідно Маргарет Мід, в історії людства розрізняють три типи культур в залежності від темпів науково-технічного і соціального розвитку суспільства, які надають прямий вплив на міжпоколінні взаємини.

ПОСТФІГУРАТИВНА культура — *молодше покоління вчиться у старших і повторює їх досвід у своєму житті*. Це патріархальне, традиційне суспільство, у якому соціальні та інші технічні зміни відбуваються дуже повільно і непомітно.

КОФІГУРАТИВНА культура — *діти і молодь вчать у своїх однолітків, близьких їм за віком і досвідом, і орієнтуються не на старших і їх моделі поведінки, а виробляють свої власні, що неминуче веде до різного роду міжпоколінних конфліктів*. Цей тип культури приймається або добровільно з метою успішної адаптації в нових життєвих умовах або

насаджується насильно з метою перервати спадкоємний зв'язок між поколіннями, щоб безболісно провести певні соціальні зміни. У результаті складається ситуація, коли молоде покоління радикально відрізняється по своєму життєвому досвіду від досвіду своїх батьків та інших представників тієї спільноти, до якої вони безпосередньо належать.

ПРЕФІГУРАТИВНА культура — *увесь досвід минулих поколінь, в тому числі і покоління батьків, заперечується молодим поколінням* не тільки як непотрібний, але і шкідливий в результаті швидкого ритму життя, до цього часу невідома попереднім поколінням необхідність оволодіння абсолютно новими науково-технічними розробками і досягненнями, новими інформаційними технологіями. Вперше людство зіткнулося з унікальною реальністю: молоде покоління накопичує свій власний досвід, якого ніколи не було і не буде у старшого покоління. Старше покоління ще за життя переконується в тому, що їх інтелектуальний і професійний досвід виявляється незатребуваним молодими нащадками.

На думку деяких психологів, в даний час складається новий тип цивілізації, що йде на зміну індустріальній, з лежачим у її основі культом науково-технічного прогресу, але який не відроджує принципи організації традиційного суспільства з його політичною геронтократією і одночасно станово-генеалогічною педофілією. Ця цивілізація вимагає вироблення ще невідомих історії культури способів соціальної організації відносин між продуктивно чинним шаром населення і дітьми та людьми похилого віку.

Потрібно з жалем визнати, що до теперішнього часу в Україні ще немає соціальних теорій старіння, що базуються на вітчизняному досвіді та соціологічних дослідженнях. Це пояснюється як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами, розгляд яких не є метою даної лекції. Проте можна констатувати, що в спеціальній літературі стали з'являтися публікації, що стосуються відносин між поколіннями в сучасній Україні. В цьому відношенні інтерес викликають публікації О. В. Краснової, яка вважає, що соціальна психологія є найважливішою складовою частиною соціальної геронтології. Вона схиляється до думки, що в країні спостерігається не ейджизм, а амбівалентність (суперечливість) стереотипів сприйняття старої людини і старості взагалі. Вона встановила, що «для переважної більшості українських громадян притаманні як позитивні, так і негативні характеристики літніх людей». У змісті стереотипу українських літніх поряд з негативними характеристиками (консерватизм, критичне ставлення до молоді, занудство, буркотливість) присутні і позитивні (турбота про сім'ю, доброта, наявність великого досвіду, мудрість, духовна значимість літніх для молоді). О. В. Краснова переконана в тому, що «негативний імідж» літніх в уявленнях різних груп українського суспільства не виявляється.

Але є й інші думки з приводу того, що «процес вікової сегрегації — не абстракція; роз'єднаність між поколіннями, характерна для сучасного суспільства, вже призвела до того, що навіть звичайний досвід безпосереднього спілкування з людьми старшого покоління часто вкрай мізерний (тільки свої бабуся чи дідусь, та й то не завжди)». Це дуже співзвучно з точкою зору М. Мід, яка заявляє, що сучасне суспільство — це суспільство, в якому відсутні діди і бабусі.

Заслуговують на увагу результати дослідження, проведеного в Московському державному соціальному університеті (1998). 117 студентам психологічного факультету та соціально-педагогічного коледжу було запропоновано перерахувати способи поведінки, психологічні риси, ТИПОВІ, ХАРАКТЕРНІ для добре відомих їм, близьких літніх людей, а також ЗДИВУВАЛИ, ЗДАЛИСЯ НЕСТАНДАРТНИМИ способи поведінки та психологічні особливості. Як виявилось, у сприйнятті студентів «характерні риси літньої людини — це в основному негативні характеристики, що підкреслюють надмірно жорсткий зв'язок літньої людини з минулим, його нездатність або небажання змінюватися, його критичну позицію по відношенню до оточуючих людей та нав'язування власної точки зору.

Позитивні характеристики зв'язані (у свідомості молоді) перш за все з цікавістю і турботою по відношенню до близьких.

Уявлення про стару людину, властиве молоді, на думку дослідників, ще чіткіше окреслюється шляхом «від зворотного» — виділенням нетипових, рис які здивували, вчинків літніх. І тут серед «нехарактерного», на жаль, виявляємо як раз «прояви життя», свідoctва психічного розвитку: фізичну, психічну, інтелектуальну активність, оптимістичні установки, культурні запити, небайдужість до свого зовнішнього вигляду, готовність до зміни себе і життєвої ситуації».

Наведені відомості можна певною мірою пояснити тим фактом, що до теперішнього часу в області загальної та спеціальної освіти представники старшого покоління продовжують відтворювати традиціоналістичні структури трансляції знань, при яких «вчитель» ідентифікує себе як суб'єкта — носія і транслятора готових форм, а «учня» сприймає як об'єкт освіти і виховання. При такій позиції цілком природно, що представники старшого покоління (в тому числі батьки, діди і бабусі) самі сприяють посиленню між поколіннями напруг, тому що молоде покоління вже не задовольняють ні такі форми відносин, ні такий зміст знань, які не допомагають освоєнню сучасного складного і динамічного оточення.

На думку вчених з Нижньогородського державного університету, ейджизм — помітне явище в сучасному українському суспільстві, і «воно набирає силу», хоча крайні види утиску інтересів і порушення їх прав, жорстоке поводження, зловживання і насильство — зустрічаються значно рідше або не усвідомлюються. Результати досліджень цих вчених показали, що за останні 20 — 30 років ставлення до літніх людей в країні стало гірше: так вважають 43% респондентів віком 50 років і 59% осіб більш старшого віку. До початку ХХІ ст., на думку соціальних психологів, ставлення

сучасного українського суспільства до старшого покоління стало негативним у всіх вікових групах, що створює живильне соціально-психологічне середовище для розширеного відтворення насильства над літніми людьми в країні. До людських втрат утисків інтересів літніх людей, насильства над ними і зловживань відносяться зниження якості життя, емоційний стрес і страждання, недовіра і заниження самооцінки, інвалідність і передчасна смерть.

НАСИЛЬСТВО НАД ЛІТНІМИ ЛЮДЬМИ є досить об'ємним поняттям і включає в себе, крім емоційного, фізичного або сексуального насильства, відсутність медичної допомоги, погане харчування, насильницьке відокремлення від інших членів сім'ї, крадіжка грошей або речей, «найжорстокіші злочинні акти приймають форму навмисного заподіяння шкоди або ушкодження». У сучасній Україні особливе поширення набуло насильство над літніми і старими людьми з метою заволодіння їхнім житлом. На думку деяких дослідників, ріст даної категорії злочинів приймає катастрофічний характер. Але головним є те, що досі немає реальних кримінально-правових механізмів впливу на ситуацію, що створилася. Саме тому дуже гостро стоїть питання про створення та прийняття закону про насильство та соціальні групи ризику.

Відомо, що серед соціальної групи ризику, в тому числі і «осіб без визначеного місця проживання» (БОМЖ), більшість складають літні громадяни, причому багато осіб, які у минулому заслуговували поваги, але з різних причин залишилися на схилі років без житла.

В свою чергу слід привернути увагу до ще однієї групи літніх людей — декласованих, маргінальних, що зловживають алкоголем, які складають соціальне «дно» і представляють небезпеку для суспільства в силу своєї криміногенності.

Деякі українські психологи відзначають агресивно-наступальну позицію, властиву певній частині літніх в Україні, їх нетерпимість до змін у суспільстві. Однак О. В. Краснова стверджує, що немає причин вважати, що проблема літніх зараз може придбати першорядне політичне значення, що літні зможуть об'єднатися заради захисту своїх інтересів. «В майбутньому літні люди, ймовірно, зможуть представляти певну громадську і політичну силу, чи будуть вони наполегливі в досягненні цих цілей, залежить від багатьох речей, і в першу чергу від сприйнятливості суспільства до такого феномену, як ейджизм».

Інтерес представляють і наступні психологічні теорії старіння.

1. **Теорія СОЦІАЛЬНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ**, в основі якої лежать зміни в організації життя літньої людини. Основною зміною вважається вихід на пенсію, що призводить до природного згортання соціальних зв'язків і комунікацій. Разом з тим до цього ж часу відбуваються віддалення дітей, які набули самостійність, втрата близьких і знайомих людей в результаті їх смерті, змінюються вікові вимоги в сім'ї. Урбаністичний спосіб життя сприяє тому, що сучасне суспільство легко відторгає суб'єкта певної соціальної групи і кидає його напризволяще. Ставши вільним від професійної

діяльності, літня людина дуже скоро починає відчувати себе самотнім, насилу звикає до незайнятості, вільного часу, досить часто на тлі даного психологічного стану з'являється загострена увага до свого здоров'я, розвивається іпохондрична налаштованість. Весь процес переходу від однієї соціальної позиції до іншої здійснюється в три етапи:

— сегрегація — відділення людини від колишнього оточення і розрив з минулим;

— транзиція — проміжний стан бесстатусності, тобто маргінальний стан;

— інкорпорація — подальше включення особистості в соціальну групу в новій якості.

Найбільш складним представляється перехід літньої людини з етапу транзиції на етап інкорпорації, і тут найбільшу допомогу надають психотерапія, всілякі психологічні програми, що допомагають літній людині адаптуватися до нового соціального становища, знайти своє місце у новому віковому періоді.

2. Теорія ПРОФІЛЮВАННЯ ОСОБИСТОСТІ, основою якої є аналіз стилю життя, позицій і соціокультурних орієнтацій кожної людини, індивідуальних реакцій в літньому віці. Прихильники цієї теорії розглядають збереження життєвої активності як позитивний фактор і вважають, що люди з активними життєвими позиціями готові до змін і розцінюють їх не як загрозу, а як виклик своїм можливостям. Пасивна позиція, тобто байдуже, покірне, споглядальне ставлення до навколишнього, часто обертається прагненням перекласти свої проблеми на когось іншого. В результаті людина постійно виражає почуття незадоволення, починає шукати інститути та установи, які вирішили б його проблеми. Ця теорія акцентує увагу на наступності життєвих стратегій, які свідчать про те, що в літньому віці особистість суттєво не змінюється, а проявляються особистісні особливості, які досить успішно маскувалися в молодості.

3. Теорія ВІКОВИХ ЦІННІСНИХ АСИМЕТРИЙ — доступ до впливу на різноманітні суспільні процеси обумовлюється розмірами і способами отримання доходу, а так як літні люди відсторонені від влади, багатства і престижу, вони само собою зрозуміло займають маргінальне положення. Вікова асиметрія в суспільстві проявляється в суспільній свідомості як зміна пріоритетів, пов'язаних із скасуванням позитивного образу респектабельної старості, престижу солідних манер літніх і посиленням значущості юнацьких цінностей, спортивних ігор та розваг, схилянням перед культом багатства і успіху. В економічно благополучних країнах деякі пенсіонери по старості є найбільш платоспроможною групою з більшим капіталом. Вони займають значне місце в політиці, мають можливість подорожувати, а сучасний ринок в цих країнах орієнтується на старих людей, тобто враховуються зростаюча кількість літніх людей, їхні інтереси та потреби.

4. Теорія ВЗАЄМОВІДНОСИН МОДУСІВ ЧАСУ, яка ґрунтується на положенні, що людина існує в трьох вимірах: минуле, сьогодення і майбутнє. Життя людини поступово змінюється з віком, і її ритм набуває

плавного характеру, будь-які факти в житті стають подіями, а ті чи інші дії заздалегідь плануються. Будь-які порушення призводять до стану психологічної незадоволеності. Літнім людям властива спрямованість до минулого, тому вони часто переглядають і переоцінюють все своє прожите життя, в їх свідомості спонтанно спливають епізоди давно минулого. На думку прихильників даної теорії, повернення в минуле — це спроба наповнити своє життя сенсом, а також спроба знайти точку опори в житті. Відомо, що з віком прискорюється час, звужується простір майбутнього за рахунок розширення простору минулого. В даний час доведено, що з віком активізуються мозкові структури, що відповідають за пам'ять, на чому і будується психотерапія спогадами (ремінісценціями), що дозволяє вберегти внутрішній світ літньої людини від всіляких деформацій і руйнувань. Позитивно забарвлені спогади емоційно збагачують життя старого, будучи однією з форм психологічної адаптації до мінливих умов життя. Такі спогади сприяють емоційному і інтелектуальному комфорту і рятують від самотності і депресії. Літні люди, які обмінюються спогадами менше схильні до апатії та ізоляції.

У сучасній цивілізації, з її культом молодості старість сама по собі все більше набуває негативних рис, відчуження між поколіннями стає все більш вираженим, а геронтофобія набуває глобального характеру, і повага до старості зникає навіть у традиційних суспільствах Південно-Східної Азії і Японії.

У Звітній доповіді Міністерства праці та соціального розвитку України за підсумками проведення Міжнародного року людей похилого (1999 р.) абсолютно чітко констатується, що «в суспільстві поширений нестійкий і несприятливий стереотип сприйняття старості. Молодь проявляє нетерпимість по відношенню до літніх людей».

На думку українських психологів і соціологів, витоки цієї нетерпимості варто шукати в подіях, що відбувалися в країні наприкінці 80 —початку 90-х рр., коли проходила запекла кампанія по дискредитації і знецінюванню досягнень і досвіду «радянських», тобто старших поколінь. Саме в ці роки окремі представники старшого віку розвінчували свій власний соціальний досвід, прагнучи тим самим вберегти нові покоління від страху перед владою. Така позиція «батьків» сприяла тому, що природний конфлікт поколінь придбав у українському суспільстві особливі риси, виникла своєрідна конфронтація «молодих» і «старих» за ознакою «вписаності / невписаності» в суспільство. «Межа між поколіннями перетворилася на кордон між переможцями і переможеними, між лідерами і аутсайдерами».

В цей же час у науковій літературі з'явилися публікації про те, що старше покоління через заперечення всіх цінностей і досягнень радянського періоду української історії відчуває почуття глибокої образи і розчарування, так як все їхнє життя і робота визнаються тепер марними і непотрібними.

36% людей старше 55 років вважають для себе неможливим вписатися в «нову» соціальну реальність, яка знецінила і епатувала такі цінності, як праця, колективізм, чесність, професіоналізм, звільнивши місце маніакальним бажанням досягнення матеріального добробуту і політичного конформізму навіть самими непривабливими і непорядними способами.

У черговій підсумковій доповіді Міністерства праці та соціального розвитку (2001 р.) відверто визнається послаблення моральних норм і цінностей у суспільстві, яке призвело до свого роду «соціального сирітства», багатьох громадян старшого покоління, які не отримують допомоги від родичів працездатного віку навіть у тих випадках, коли останні за своїм матеріальним становищем цілком були здатні її представляти. У зв'язку з цим досить несподіваним видається заява представника того ж самого міністерства на II Всесвітній асамблеї з проблем літніх (Мадрид, 2002 р.), що «нерідка відмова молодих людей слідувати життєвим ідеалам, порадам старшого покоління не переростає в антагонізм між поколіннями». Такої думки дотримуються деякі соціальні психологи, які заявляють, що на даному етапі розвитку українського суспільства не можна робити узагальнення про відчуження поколінь або про відсутність взаємної залежності, хоча загальна картина складається не на користь солідарності поколінь.

Між тим теза про відсутність конфлікту між поколіннями на ціннісному рівні піддається все більшому сумніву в науково-дослідницьких колах, які, маючи на увазі досвід інших країн, привертають увагу до наступного факту. На перших порах після початку соціально-економічних і соціально - політичних перетворень такого конфлікту дійсно не виявляється. Але він виникає через 15 — 20 років, коли під впливом як демографічних чинників, так і якісних зрушень у суспільних відносинах: у доросле життя вступає покоління, яке народилося і виховувалося не в умовах початку кризи суспільних цінностей, що зберігаються до деякої міри на рівні сім'ї, а тоді, коли ця криза вже призвела до руйнування системи внутрішньо-родинної трансляції змістовно-життєвих цінностей. Можна вважати, що зараз як раз і знаходиться напередодні зіткнення між поколіннями, яке може прийняти найбільш непередбачуваний характер. Вже настала пора прогнозування міжпоколінних конфліктів, які будуть багаторазово зростати, і до них потрібно готуватися заздалегідь. На думку деяких дослідників, у сучасному українському суспільстві відбувається трансформація відносин молодого покоління до старшого з традиційного шанобливого в нетрадиційне, осудне, ганебне, відкидаюче або байдуже. І проблема ця не біологічна, а соціокультурна. В умовах різких соціальних змін конфлікт поколінь загострюється у зв'язку з різними віковими можливостями пристосування до подій соціально-економічних і політичних змін. В цей час практично повністю руйнується традиційний механізм передачі соціальної інформації, культури, накопиченого досвіду від покоління до покоління. Відмова від ідеології минулого в українському суспільстві привів до розпаду «зв'язку часів», зникнення почуття причетності до історії своєї країни, своєї батьківщини, змінилися механізми «соціального успадкування» і способи

самоствердження нових поколінь. Молодь отримала більшу самостійність, у тому числі і у виборі того, що вона бере з минулого, в той же час посилюється значення і вплив матеріальних цінностей і економічних факторів у визначенні її поведінки. У сучасній українській дійсності йде процес освоєння ідеї індивідуалізму як найважливішого соціального досягнення, і само собою зрозуміло, що молодь при цьому має суттєві переваги насамперед в силу вікового фактору. Зміни в Україні, повністю відкидають досвід попередніх поколінь, ведуть до конфлікту і розриву між поколіннями, а вчені, як і раніше, лише ставлять питання про необхідність зміни ставлення до старшого покоління і підвищеної уваги до соціального самопочуття людей похилого віку! На цьому тлі особливо актуально звучить сентенція «час покаже, чи візьме гору в нашому суспільстві геронтофобічний стереотип щодо громадян старшого покоління або будуть вироблені власні національно-етичні парадигми соціального старіння, засновані на традиційній повазі літніх і старих людей і об'єктивною оцінкою їх внеску у розвиток суспільства в будь-який період історії, усвідомлення колективної відповідальності всіх поколінь і всіх верств суспільства за минуле, сьогодення і майбутнє України».

Закриваючи роботу II Всесвітньої Асамблеї з проблем літніх, Генеральний секретар ООН Кофі Аннан сказав: «Ми всі коли-небудь постаріємо, якщо нам буде дана така привілея, тому давайте розглядати літніх людей не як людей, що живуть окремо від нас, а нас самих в майбутньому!»

Питання для самостійної роботи

1. Розкрити суть і своєрідність соціально-психологічних теорій старіння і старості.
2. Дати визначення поняття «ейджизм» і показати його значимість у сприйнятті старості в сучасній Україні.
3. Геронтофобія як основа соціології старіння і старості.

Основна література

1. Козлов Л. Старість: соціальна роз'єднаність або цілісність? (Теорії і традиції західної соціальної геронтології) // Світ психології. 1999. № 2.
2. Краснова О. В. Соціальна психологія старіння як основна складова соціальної геронтології // Світ психології. 1999. № 2.
3. Соціальна геронтологія: сучасні дослідження. М., 1994.

Додаткова література

1. Державна доповідь про становище громадян старшого покоління в Україні. М., 2001.
2. Міжнародний рік літніх (1999) в Україні. М., 2000.
3. Літні люди в Україні: стан, проблеми, перспективи: Національна доповідь. М., 2002.

Література, використана для складання даної лекції

1. Дельпере Н. Захист прав і свобод громадян похилого віку. М., 1993.
2. Елютина М. Е. Геронтологічний напрям в структурі людського буття. Саратов, 1999.
3. Елютина М. Е. Соціогеронтологічні теорії // Український журнал соціальної роботи. 1997. № 2/6.
4. Здравомислова О. та ін. Старше покоління в сучасній Україні. Статистика, дослідження, громадські організації. М., 1999.
5. Зоткін Н. В. Психологія похилого віку в аспекті психологічної і соціальної роботи. Самара, 1996.
6. Каган М. С. Вік як феномен культури // Психологія зрілості і старіння. 2000, осінь.
7. Краснова О. В. «Ми» і «Вони»: ейджизм і самосвідомість літніх людей // Психологія зрілості і старіння. 2000, осінь.
8. Краснова О. В. Дослідження структури соціальної підтримки літніх // Психологія зрілості і старіння. 1998, літо.
9. Літні люди: соціальна політика і розвиток соціальних послуг. М., 2003.
10. Спадкоємність поколінь: Матеріали «круглого столу» // Людина. 1996. №5.
11. Принципи активізації в соціальній роботі / Під ред. Ф. Парслоуидр. М., 1997.
12. Ратнер Р. А. Вибір якості життя літньою людиною // Клінічна геронтологія. 1997. № 1.
13. Старість: Популярний довідник. М., 1996.
14. Старше покоління в Україні: сучасна ситуація // Україна і сучасний світ. 2000. № 2.
15. Ускова Н. Е. Інституційне забезпечення соціальної активності літніх людей (геронтологічний аналіз). Автореферат канд. дис. М., 2000.
16. Шаповаленко В. В. Психологія старіння як предмет вивчення // Психологія зрілості і старіння. 1997, осінь.
17. Шаповаленко В. В. Повноцінне життя в старості: соціальні фактори і особистісні пізнання // Талант, знання, досвід старшого покоління— на користь Батьківщині. М., 2000.
18. Шахматов Н. Ф. Психічне старіння: щасливе і хворобливе. М., 1996.
19. Яцемирская Р. С., Біленька В. Р. Соціальна геронтологія. М., 1999.